

PSYCHOLOGICZNA ANALIZA ZJAWISKA BUNTU W OKRESIE DORASTANIA

ANNA OLESZKOWICZ

Instytut Psychologii

Uniwersytet Wrocławski

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF REBELION IN ADOLESCENCE

Summary: The article aims at psychological analysis of rebellion in the period of adolescence (done on the premises of A. Cumus's conception concerning man's rebellion).

The most important elements of this characteristics are: 1. Presentation of the essence of rebellion containing both negative, destructive aspects of rebellion and also its creative, constructive character. 2. Analysis of emotional and evaluative component corresponding with inner, experiential level of rebellion. 3. Description of two kinds of rebellion formulated with regard to subjective perspectives and character of defended values; egoistic rebellion and altruistic one.

Na bunt dorastania można spojrzeć przez pryzmat indywidualnych problemów i odniesień młodych ludzi w stosunku do rzeczywistości. Człowiek zbuntowany mówi NIE. „NIE” jest protestem, niezgodą na aktualną sytuację. Jego treść wypełniona jest sądami typu: posuwasz się za daleko; jest granica której nie można przekroczyć; do tego miejsca tak, ale dalej nie itp. W literaturze psychologicznej z pojęciem buntu młodych ludzi spotykamy się przy okazji omawiania różnych problemów rozwojowych i wychowawczych. I tak w ocenie McKinney'a (za Gała 1992) bunt młodych wobec autorytetów, rozpatrywany w kontekście rozwoju moralnego, może być przejawem trudności osobowościowych. R.D. Logan (1978) zalicza bunt do jednych z krótkoterminowych mechanizmów obronnych biorących udział w procesie formowania się tożsamości, a T. Gordon (1991) do form obrony, które stosują dzieci wobec władzy rodzicielskiej. Z kolei w literaturze polskiej bunt wiązany jest z sytuacjami trudnymi, stając się jedną z reakcji na te sytuacje. Na przykład M. Tyszkowa (1986, s. 25) pisząc o sytuacji zagrożenia podkreśla: „... gdy zagrożenie dotyczy osobistej godności, swobody czy możliwości osobistego rozwoju lub innych cenionych wartości, reakcją nań jest poczucie krzywdy, bunt lub jawna agresja.” A. Gurycka (1990) wskazuje zaś na związek buntu z błędami wychowawczymi typu: hamowanie aktywności dziecka. Skutkiem takich błędów jest sytuacyjny wzrost orientacji podmiotowej wyrażający się: buntem, agresją, obrażaniem się.

Mimo tych licznych odniesień zjawisko buntu nie doczekało się w literaturze psychologicznej bardziej wnikliwej i złożonej analizy. Dotychczasowe poszukiwania sensu, istoty, związku buntu ze złożonymi stosunkami społecznymi i egzystencją ludzką miały miejsce głównie na gruncie socjologii (np. mertonowska teoria społeczeństwa anomijnego i buntu społecznego) i filozofii. Mam tu na myśli filozoficzne rozważania Z. Freuda nad rozwojem kultury edypalnej (Freud 1967) oraz prace A. Camusa poświęcone tematyce człowieka absurdu i człowieka zbuntowanego (Camus 1991). Camus poproszony o odpowiedź na pytanie czym jest człowiek, powiedział: „Człowiek jest jedynym stworzeniem, które nie zgadza się być tym, czym jest” (tamże, s. 14). Już w tym jednym zdaniu zawiera się egzystencjalny sens buntu i jego miejsce w rozwoju kondycji ludzkiej. Camusowski bunt jest pojęciem służącym do określenia opozycji w stosunku do losu niedorzecznego i niesprawiedliwego. Jest pierwszą i jedyną pewnością daną jednostce poprzez doświadczenie absurdu tzn. uzyskanie świadomości i zrozumienia, że śmierć, przypadkowość, ograniczoność ludzkiej egzystencji czyni człowieka istotą opuszczoną i zdaną na własne siły. Ta egzystencjalna charakterystyka buntu pozwoliła dotrzeć do jego istoty. Istoty bardzo inspirującej również dla pogłębionego opisu buntu dorastania w jego aspekcie psychologicznym.

Istota buntu dorastania

Według Alberta Camusa istotą buntu jest sprzeciw. „... Aby się sprzeciwić buntujący musi cokolwiek przyjąć, w stosunku do czego się sprzeciwi oraz coś, czego ten sprzeciw powinien bronić” (za Fiut 1993, s. 78). Tak więc sprzeciw ma charakter negacji różnicującej, popychającej jednostkę w kierunku obalenia starego układu i porządku w imię obrony lub odkrywania nowych wartości i nowych ich znaczeń. Podkreślany przez Camusa element wartości wydaje się być niezbędnym składnikiem buntu dającym jednostce podstawę do przekonania o absolutnej słuszności podjętego sprzeciwu i wynikających z niego działań. W każdym odruchu buntu człowiek odwołuje się milcząco do jakiejś wartości i jednocześnie opowiada się za jakąś częścią samego siebie. Częścią, która leży poza granicą zewnętrznej ingerencji i którą rządzi prawo oparte na przekonaniach o własnej słuszności i racji.

W buncie dorastania możemy odnaleźć szereg opisanych wyżej elementów. Analiza psychologiczna sytuacji wyzwalających bunt młodych ludzi pozwala dostrzec co najmniej trzy ogólne czynniki godzące w aktualnie wyznawane lub odkrywane wartości. Mam tu na myśli subiektywnie spostrzegane ograniczenia – czynnik godzą-

cy przede wszystkim w nowo odkrywane przez młodzież wartości wolności, niezależności i kontroli nad własnym życiem itp.; subiektywnie spostrzegane zagrożenie – czynnik dotyczący m.in. takich wartości, jak: godność osobista, prawo do bycia sobą i własnej drogi rozwoju, prawo do godziwych warunków życia oraz subiektywnie spostrzeganą rozbieżność między własnymi przekonaniem i oczekiwaniami a rzeczywistością. Rozbieżność ta przede wszystkim godzi w odkrywane i utrwalane, szczególnie w okresie idealizmu młodzieńczego, wartości społeczne. Przedmiotem buntu stają się zatem wszystkie te obiekty i stany rzeczy, które zdaniem jednostki pozostają w bezpośrednim związku z wymienionymi wyżej czynnikami, a sam bunt staje się formą obrony i walki o cenione wartości.

Bunt nieprzypadkowo nabiera swej wyrazistości w okresie dorastania. Młody człowiek stając bowiem przed egzystencjalnym problemem ukształtowania własnej tożsamości poszukuje nowych znaczeń dla swojej odrębności i indywidualności. Pomaga mu w tym odkrycie i uświadomienie sobie swojej równości z dotychczasowymi autorytetami, dysponentami kar i nagród – ludźmi dorosłymi. To uświadomienie równości będące początkowym źródłem i siłą buntu dorastania jest skutkiem odkrycia w sobie nowych możliwości fizycznych, biologicznych, intelektualnych, przeżyciowych itp., które w dużym stopniu osłabiają dotychczasowe zależności społeczne i formy podporządkowania.

Jak pisze krytyk koncepcji Camusa – Gabriel Marcel „...Trzeba koniecznie podkreślić czysto egzystencjalny charakter buntu, polegający na tym, że jest on zawsze i przede wszystkim wyłonieniem się pewnego „ja” czy „my” powstającego przeciw komuś, kto w każdym przypadku zasługuje na miano zaborcy” (Marcel 1983, s. 272). Analogie buntu dorastania z tym egzystencjalnym obrazem są wyraźne. Przykładem może być podkreślany przez Eriksona (za Witkowski 1989) mechanizm atrybucji wroga (za wroga mogą uważać nawet osoby mi zyczliwe, które myślą inaczej niż ja), a także występujący po raz pierwszy w okresie dorastania bunt przeciw samemu sobie, przeciwko własnym ograniczeniom i zagrożeniom wpływającym z własnych stanów i cech.

Stan świadomości człowieka zbuntowanego

Zdaniem Camusa „...stanem świadomości zbuntowanej jest negatywność, która u buntownika wyraża się w destrukcyjnej intencjonalności, celem której staje się pozbawienie panujących systemów wartości ich obowiązywania” (Fiut 1993, s. 80). Wspomniana destrukcyjność jest tylko jedną stroną buntu. Camus wyraźnie podkreśla również twórczy i konstruktywny charakter buntu. Zawiera się on w próbach afirmacji

bronionych wartości na poszczególnych etapach buntu oraz w konstytuowaniu się coraz bardziej świadomej, wypracowywanej z osobistym zaangażowaniem i obejmującej swoim zasięgiem coraz więcej wartości absolutnych (tzn. wartości wspólnych wszystkim ludziom i podobnie dla nich cennych) sfery aksjologicznej ludzkiej osobowości.

W buncie dorastania zarówno negatywny, jak i afirmujący stan świadomości młodych ludzi można opisać w oparciu o komponent emocjonalno-oceniający, który moim zdaniem jest najważniejszym aspektem buntu. Akty negowania na płaszczyźnie przeżyciowej przybierają postać silnie zaznaczonych emocji oraz różnego rodzaju sądów i ocen, których treść prawdopodobnie zależy od rodzaju czynników godzących w bronione wartości. Przykład takich sądów można znaleźć w konkretnych wypowiedziach nastolatków dotyczących przeżywanego przez nich buntu: świat jest pełen przemocy i zła, ludzie nie potrafią być wyrozumiali, świat jest zmaterializowany i podły, skoro ludzie dorośli wytykają młodym błędy, to może być odwrotnie; mam przekonanie że jestem ograniczany, nie podobają mi się normy ustalone przez dorosłych i przeciwstawiam się im, kościół dąży do ograniczenia rozwoju innych religii, myślę o zagrożeniu moim i moich bliskich, nie odpowiada mi sytuacja w jakiej się znajduję itp. Dopełnieniem negacji są zazwyczaj różnego rodzaju uzasadnienia i racje przemawiające za słusznością opisywanych przeżyć i podejmowanych, w tym kontekście, działań: mam własne poglądy i nikt mi nie będzie narzucał swoich, bronię ważnej sprawy-godności, bronię swoich praw i odrębności, należy się buntować, aby zmienić świat, mam poczucie wolności i odpowiedzialności za własne czyny, młody człowiek powinien szukać swojej drogi życiowej, nie mógłbym żyć bez własnych zasad i siedzieć cicho itp.

Emocje towarzyszące przytoczonym sądom mają głównie charakter ujemny i dużą siłę. Przeważają silne emocje ukierunkowane na destrukcję: wściekłość, gniew, złość, nienawiść, agresja; w mniejszym zakresie pojawiają się emocje odpowiadające takim modalnościom, jak: zdenerwowanie, niezadowolenie, irytacja, zniecierpliwienie. Z przeżyciem buntu kojarzone są również, choć w znacznie mniejszym stopniu, emocje odzwierciedlające stan przykrości i bezsilności, np. bezradność, rozżalenie, zniechęcenie, a także pewne emocje pozytywne, np. poczucie satysfakcji, ulgi i energii.

Bunt wewnętrzny a bunt metafizyczny

Komponent emocjonalno-oceniający związany z aspektem przeżyciowym wydaje się zajmować w koncepcji buntu dorastania bardzo ważne miejsce. W nim zawarte

są treść i sens buntu, to właśnie on stanowi obszar introspekcyjnej penetracji podmiotu świadomego swojego sprzeciwu i podstawę do identyfikacji tego przeżycia spośród wielu innych.

Komponent emocjonalno-oceniający znajduje swoje odzwierciedlenie w opisywanych przez młodzież formach buntu wewnętrznego, czyli buntu nie znajdującego swojego odzwierciedlenia w zewnętrznej aktywności. Można oczywiście postawić sobie pytanie: czy bunt wewnętrzny jest jeszcze buntem? Gabriel Marcel odpowiedziałby na nie tak: „...bunt powinniśmy ujmować zawsze w jego aspekcie fizycznym; nawet wówczas, gdy początkowo wydaje się jedynie wytworem umysłu, zmierza on do zakończenia w postaci wysiłku mięśni” (Marcel 1984, s. 270). Ta odpowiedź jest próbą sformułowania krytyki poglądów Camusa, w których bunt mimo wszystko traktowany jest jako czystej postaci ruch świadomości. Ruch buntu zmierza z płaszczyzny egzystencjalnej na płaszczyznę metafizyczną i pociąga za sobą przemianę człowieka dotyczącą w szczególności jego świadomości. Z jednej strony ma miejsce pewne przejście świadomości człowieka od stanu jednostkowego do stanu zbiorowego, gdzie cierpienie, alienacja i osamotnienie przestają być problemem jednostki a stają się udziałem zbiorowości ludzkiej. Z drugiej strony następuje przejście na poziom refleksji metafizycznej, refleksji na temat kondycji ludzkiej, losów człowieka i świata, która daje jasność widzenia pozwalającą dopasować zawartość idei metafizycznych do fizycznej rzeczywistości. Myśl Camusa pozwala nam spojrzeć na wewnętrzny bunt młodzieży jako na uprawnioną formę buntu. Rodzi się jednak następne pytanie: skoro bunt szuka przemiany, dąży do obalenia znienawidzonego porządku, czy może się to odbyć na płaszczyźnie czystej refleksji?

Bunt, który jest uwikłany w przebieg ludzkiej historii na pewno nie. Tylko jako rzeczywiste wydarzenie może wprowadzić nieodwracalne zmiany w przebieg dziejów jako takich. Z kolei bunt jednostki, w szczególności młodego człowieka próbującego dookreślić siebie i znaleźć swoje miejsce w świecie, nawet rozgrywany wyłącznie na płaszczyźnie refleksji intelektualnej odgrywa dość dużą rolę. Trzeba pamiętać, że w okresie dorastania szczególne miejsce zajmują procesy internalizacji, ulega rekonstrukcji hierarchia wartości, formułowane są długodystansowe cele życiowe, a wszystko to przebiega lub powinno przebiegać w atmosferze autentycznych poszukiwań i wyborów zdominowanych przez własne preferencje i autonomiczne decyzje. Bunt pozwala młodemu człowiekowi spojrzeć na dotychczasowe układy i relacje z innej strony, odciąć się od nich, być może nawet zdeprecjonować i symbolicznie zniszczyć, aby w ten sposób uzyskać poczucie autentycznej wolności w podejmowanych decyzjach. Młodzi ludzie w tej skróconej, symbolicznej formie przechodzą przez bunt, który był udziałem freudowskich zbuntowanych synów żyjących w pierwotnych

kohortach (Freud 1967). Nic więc dziwnego, że po okresie burzy i naporów krytykowane, a nawet odrzucane wartości „ojców” zaczynają zajmować wysoką pozycję w życiu dzieci.

Bunt wewnętrzny może dać również początek świadomej refleksji nad możliwościami zmiany tego, co wydaje się złe, upokarzające, krzywdzące czy absurdalne. Konsekwencje tej refleksji mogą zmierzać co najmniej w dwóch kierunkach. W pierwszym z nich jednostka spróbuje swoje przemyślenia przenieść na płaszczyznę działań, które być może nabiorą swojej mocy i dynamiki dopiero w życiu dorosłym. W drugim możliwa jest zmiana dotychczasowego układu nie poprzez fizyczną interwencję, a poprzez znalezienie dla siebie odpowiedniego miejsca w tym układzie i modyfikację dotychczasowych nastawień interpretacyjnych. W każdym razie „...z chwilą, gdy dokonany zostaje gwałt wyzwalamy bunt, nie może być mowy o powrocie do układu ów bunt poprzedzającego” (Marcel 1984, s. 271). Widać to wyraźnie na przykładach buntu wobec Boga. Bunt ten nabierając dynamiki i energii w okresie młodości zmusza część młodych ludzi do refleksji metafizycznej, do stawiania pytań i poszukiwania na nie odpowiedzi. W niektórych przypadkach bunt ten odsuwa człowieka od Boga i Kościoła na długie lata, w innych pozwala zrozumieć siebie w relacji z Bogiem inaczej niż do tej pory i przyjąć postawę akceptacji, a nawet pokory.

Oczywiście bunt wewnętrzny motywowany jest również względami koniunkturalnymi. Na przykład „Nie przejawiam buntu na zewnątrz, bo boję się negatywnych konsekwencji, bo mi się to nie opłaca, bo więcej zyskam jeżeli będę siedzieć cicho”. Zdarza się również, że młodzież nie ujawnia buntu ponieważ ma poczucie jego bezsensu. W tych przypadkach zasadne stanie się pytanie: czy faktycznie mamy tu do czynienia z buntem, czy z pseudobuntem. Jak mówi Camus: „...nie mogę się nie zbuntować będąc absolutnie przeświadczonym, że postępuję słusznie, a co za tym idzie, że dalsze znoszenie tego, co stało się wręcz nie do zniesienia, byłoby tchórzostwem lub podłością” (tamże, s. 270), a Marcel dodaje: „...bunt mój jest autentyczny jedynie pod warunkiem całkowitego zaangażowania się weń osobiście, w przeciwnym razie pozostaje pozorny” (tamże, s. 273).

Bunt egoistyczny i bunt altruistyczny

Ewolucja buntu egoistycznego w kierunku buntu altruistycznego odzwierciedlana jest w zmianie świadomości człowieka (por. podrozdz. pt. *Bunt wewnętrzny a bunt metafizyczny*). A. Camus nie zaprzecza, że bunt jako ruch (głównie świadomo-

ściowy, dopisek A.O.) wywodzi się z egoizmu poszczególnych jednostek, a kończy się akceptacją wszystkich jako sobie podobnych istot ludzkich czyli altruizmem (Fiut 1994). Tak więc w filozoficznej myśli Camusa bunt choć może mieć determinacje egoistyczne, egoistyczny w swej istocie nie jest. Nie przeciwstawia jednostki społeczeństwa, ale wiąże ją z nim., „W buncie Camus widział sprzeciw skierowany przeciw niewłaściwemu istnieniu egzystencji buntownika i jemu podobnych istot (...). Bunt powstaje i jest prowadzony, co podkreślał Camus, w imieniu wyższych wartości ogólnoludzkich stanowiących treść (...) kosmicznej idei człowieka” (tamże, s. 103 i 104). Te najwyższe wartości to wolność, tolerancja i solidarność. W myślach tych ujęte jest głębokie znaczenie buntu jako bytu sensownego, konstruktywnego i humanistycznego.

Spojrzenie od tej strony na bunt w okresie dorastania niewątpliwie wprowadza nową perspektywę interpretacyjną, pozwalającą lepiej ocenić rozwojową rolę buntu i jego miejsce w procesach tożsamościowych. Wydaje się, że bunt dorastania również przechodzi podobną ewolucję. We wczesnej adolescencji, kiedy nasilona jest postawa egocentryzmu wzmocniana nowo pojawiającymi się zdolnościami i możliwościami (Piaget 1966), bunt jest wyraźną reakcją na różnego rodzaju ograniczenia i zagrożenia w sposób bezpośredni dotyczące jednostki i jej praw. Bunt altruistyczny w swoim aspekcie rozwojowym powinien pojawić się nieco później. Jego mechanizm będzie głównie opierał się na spostrzeganej niezgodności między idealistycznym obrazem świata a realną rzeczywistością. Zło tego świata, wojny, terroryzm, nietolerancja, niesprawiedliwość, bieda, zagrożenie środowiska itp. wzbudzają sprzeciw w umysłach wielu młodych ludzi. Wydaje się również, że bunt altruistyczny będzie w swych formach bardziej zaawansowany niż bunt egoistyczny. Będzie się przejawiał bardziej w postawach niż w sytuacyjnych reakcjach, a w niektórych przypadkach może stać się nawet ważnym elementem tożsamości jednostki (por. Oleszkowicz 1996).

Jednocześnie należy zdawać sobie sprawę z tego, że znaczna część wartości ogólnoludzkich i społecznych, w obronie których staje młodzież, jest zdeterminowana tzw. czasem społecznym i związanymi z nim tendencjami kultury. Z badań porównawczych Guryckiej (1993) nad młodzieżą wynika, że w latach od 1978 do 1988 nastąpiło przekształcenie systemu wartości w kierunku wartości związanych z jednostką, jej dobrem i jej więzią z innymi ludźmi. Na pierwszych miejscach znalazły się takie wartości, jak: afiliacja, prospołeczność, człowiek, godność. Jest to zgodne z dominującym obecnie duchem kultury indywidualistycznej proponującej człowiekowi wolność i dowartościowującą jednostkę w jej niepowtarzalności i spontaniczności (Straś-Romanowska 1996).

Z badań własnych o charakterze pilotażowym wynika, że częstość buntu o charakterze altruistycznym w sposób istotny wzrasta około 17-18 roku życia. Jednocześnie, co jest godne podkreślenia, bunt egoistyczny utrzymuje się na podobnym poziomie przez cały okres dorastania tzn. od około 14 do 18 roku życia. Natomiast wyraźny spadek buntu spowodowanego subiektywnie spostrzeganymi ograniczeniami następuje dopiero około 19 roku życia.

Podsumowanie

Z psychologicznej charakterystyki buntu dorastania wynika kilka ważnych wniosków. Po pierwsze bunt, obok intencjonalności pełnej negacji a nawet destrukcji, zawiera w sobie pierwiastek twórczy związany z afirmacją i autokreacją. Ten pozytywny aspekt buntu wyznacza mu ważną rolę w procesie rozwoju tożsamości, autonomii i samoświadomości jednostki. Po drugie wartym podkreślenia jest fakt, że bunt w swoim wątku altruistycznym może również spełniać ważną funkcję w procesie socjalizacji, w kształtowaniu się ludzkiej solidarności i poczuciu wspólnoty losu.

Po trzecie, w końcu, możliwość analizy wewnętrznej, przeżyciowej płaszczyzny buntu daje nową perspektywę zrozumienia różnych nieprzewidzianych zachowań młodych ludzi (zaskakujące decyzje życiowe, próby samobójcze itp.).

LITERATURA CYTOWANA

- Camus, A. (1991). *Człowiek zbuntowany*. Kraków: Oficyna Literacka Res Publica.
- Fiut, I.S. (1993). *Człowiek wg Alberta Camusa*. Kraków: Krakowski Klub Artystyczno-Literacki.
- Freud, Z. (1967). *Człowiek, religia, kultura. Książka i Wiedza*.
- Gała, A. (1992). *Przejawy dojrzałej moralności*. W: A. Januszewski, P. Oleś, T. Witkowski, *Wykłady z psychologii w KUL*. Lublin: RW KUL.
- Gordon, T. (1991). *Wychowanie bez porażek*. Warszawa: PAX.
- Gurycka, A. (1990). *Błąd w wychowaniu*. Warszawa: WSiP.
- Gurycka, A. (1993). *Światopogląd młodzieży*. Warszawa: PTP.
- Inhelder, B. Piaget, J. (1970). *Od logiki dziecka do logiki młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Logan, R.D. (1978). Identity diffusion and psycho-social defense mechanisms. *Adolescence*, XIII, 51, 503-507.

- Marcel, G. (1984). *Homo viator*. Warszawa: Wydawnictwo PAX.
- Merton, R. (1982). *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: PWN.
- Oleszkowicz, A. (1996). Bunt dorastania – jego mechanizmy i funkcje. (Przyjęty do druku w *Psychologii Wychowawczej* 4/96 lub 1/97).
- Piaget, J. (1966). *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: Omega.
- Straś-Romanowska, M. (1996). *Kulturowe wyzwania dla rozwoju osobowości*. (Nie opublikowany referat wygłoszony na V Ogólnopolskiej Konferencji Psychologów Rozwojowych, maj, Łódź).
- Tyszkowa, M. (1986). *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN.
- Witkowski, L. (1989). *Rozwój tożsamości w cyklu życia*. Toruń: Wydawnictwo UMK.